

Антон Котенко

ПОВЕРНЕННЯ ПРОСТОРУ

Теперішня епоха, мабуть, більш за все стосуватиметься простору... Тривоги наших сучасників фундаментально пов'язані з простором, без сумніву, набагато більше, ніж з часом.

Мішель Фуко, 1967

Вся людська діяльність відбувається у певних місцях, у той самий час створюючи їх. Отже, минуле – це набір таких місць. Історія ж – їхня карта.

Філіп Етінгтон, 2007

Дискусія, що точилася у двох останніх числах УГО навколо головного повороту в історіописанні ХХ ст., прямо не стосується теми цього тексту. Разом з тим, незважаючи на нелюбов більшості академічної спільноти до слова «поворот», я хотів би все-таки заторкнутися ще один з «поворотів» – просторовий, спробувавши показати, як, зокрема після тих «боїв за історію», що про них ішлося у статтях Мирослава Філіповича, Юрія Зазуляка, Володимира Склокіна та Андрія Зарнюка, чимало істориків почали від кінця 1980-х займатись тим, що сьогодні називають «ною просторовою історією». Зважаючи на все більшу кількість згадок про це у фахових виданнях, інтерес до простору видається чимось більшим, аніж черговою інтелектуальною модою, яка з часом неминуче спаде, а отже, він вимагає певної рефлексії. І хоча, з огляду на кількість «просторових» конференцій, що проводяться останніми роками, цей есей не може претендувати на вичерпність представлення проблеми, я все ж спробую окреслити й структурувати те динамічне поле досліджень, яке впродовж останніх двадцяти років спромоглося конвертувати велику кількість прихильників серед представників соціальних наук.

* * *

Як одна з універсальних філософських категорій, навколишній простір цікавить людство здавна. Крізь призму ідеї апріорності та універсальності простору, започатковану знаменитими травелогами Геродота й Аристотелевої «Фізики», через Декарта, Ньютона і Канта розглядали взаємини людини з простором такі інтелектуали XIX ст., як Александр фон Гумбольдт та Фридрих Ратцель, а в XX ст. представники «школи Анналів» розмірковували про різні можливості впливу довкілля на людину – від Ратцелівського детермінізму до Відалівського посибілізму¹. Разом з тим головне питання залишалося спільним для всіх: як навколишній простір в усіх його проявах, у тому числі кліматичних, впливає на життя людей. З другого боку, починаючи від праць М. І. Лобачевського та вибуху неевклідових геометрій, а особливо після сформулювання теорії відносності Ейнштейна до ідеї про простір як детермінуючий чинник додалося уявлення про так званий «перезитий простір», що його визначає досвід конкретного індивіда. Від середини XX ст. почали з'являтися перші дослідження з «ментальної географії», а їх кульмінацією стала в 1979 р. нині загальновідома книжка Едварда Саїда «Орієнталізм», де автор уперше показав невідповідність понять «Схід» і «Захід» тим реаліям, які вони нібито позначають; більш того, на його думку, всі географічні дефініції є «хімерним поєднанням емпіричного та уявного»². Розглядаючи «орієнталізм» як набір дискурсивних практик, за допомоги яких Захід політично, соціально, воєнно, ідеологічно та науково структурував уявний Схід («Орієнт»), культурно конструюючи його, а не досліджуючи як такий, Саїд дійшов висновку, що «Орієнт» існує лише в людській уяві: це європейський витвір, продукт євроінтелекту та колективний образ Іншого, що допомагав представникам західної цивілізації ідентифікувати себе як «Захід» на противагу «Сходові».

Ці тези арабо-американського історика, що збурили хвилю дискусій, були продовжені в 1990-ті рр. нині вже класичними працями Ларі Вулфа (про «філософську географію» англійських і французьких інтелектуалів доби Просвітництва

та винайдення ними «Східної Європи»), Марії Тодорової (про «балканізм» як західний дискурс XVIII–XX ст. відокремлення «Балкан» від решти Європи та його пейоративний відтінок), Івера Ноймана (про використання образів Сходу у формуванні європейських ідентичностей), а також поки що менш відомими дослідженнями про ментальні Північну, Центрально-Східну та середземноморську Європи як цілісні регіони³. Традиційними джерелами для праць такого змісту виступають тревелоги, мемуари, історичні, публіцистичні й художні праці, твори мистецтва, карти і плани територій, топоніміка, фотографії, причому з обов'язковим наголосом на тому, що ментальні карти не відображають об'єктивної реальності, – це лише спрощені образи Себе та Іншого, тобто найвагоміший елемент дискурсу колективної ідентичності. Повертаючись до впливу Едварда Саїда, варто додати, що саме його праця стала орієнтиром для першого дослідження ментальних уявлень на рівні окремих націй. Ідеться про книжку Тонгчай Вінічакула, присвячену конструюванню Таїланду: запровадивши поняття «гео-тіла» (geo-body) нації, автор простежив конституюючий вплив географічного дискурсу та картографії на націєтворення у Південно-Східній Азії⁴. Тим самим було додано нові ракурси («просторовий вимір» і «територіальність») до найвпливовішої студії з націоналізму – праці Бенедикта Андерсона 1983 р., в якій йшлося про націю як нову темпоральну спільноту: видання 1991 р. Андерсон уже доповнив розділом, де заторкувалося поняття національного простору⁵. Відтак саме ідеї Вінічакула (хай навіть у переказі Андерсона) підштовхнули до появи студій з територіалізації націй⁶ та імперій⁷ в інших частинах світу.

Паралельно почали з'являтися перші просторові студії з історії науки, де за головний аргумент дослідження слугувала ідея «просторовості знання». Виходячи з засновку, що ані знання, ані наука не існують у вакуумі (не є placeless), тобто їх прив'язано до конкретних місць, а наука твориться не лише у просторі, але й через простір, автори таких праць наполягали на потребі аналізувати, як місцеві умови впливають на вибір тематики досліджень (або, скажімо, як дистанція

сприяє зростанню інтересу до певних тем). Відповідно, дедалі більше уваги стало приділятися місцям продукування знань (лабораторіям, музеям, ботанічним садам тощо, зрештою університетам) з метою зрозуміти, як вони структурують та зумовлюють перебіг експерименту; інший ракурс проблеми стосується комунікації між місцями продукування знань та циркуляцією знання загалом⁸.

Наприкінці 1980-х рр. до згоди зі своїми колегами з інших дисциплін у тому, що культурний елемент присутній і в їхніх джерелах, долучилися історики картографії, традиційно зорієнтовані на емпірику та віру в самоочевидність карт. Такий погляд уперше підважили ідея Мішеля Фуко про знання/владу, а також статті історика картографії Браяна Гарлі⁹, які в подальшому стали нормативними для будь-якого дослідника карт. Якщо до Гарлі їх усталено сприймали за науково правдиву репрезентацію реальності, то після появи його праць стало очевидно, що карти, як і будь-які інші тексти, є ідеологічно заангажованими, а тому в різні способи використовуються для домінування та пропаганди. У своїх роботах Гарлі наголошував передусім на тому, що він називав «гуманістичним» аспектом карт, себто на умовах їх виробництва і сприйняття та на функціях «відображення влади». Як на мене, недоліком у цій концепції можна вважати хіба те, що Гарлі вбачав у картах тільки інструмент «влади»¹⁰, натомість проминав увагою ситуації, де вони відігравали протилежну роль – опору й протесту, хоча, скажімо, це було досить типовим супроводом націєтворчих процесів.

Самому Гарлі не вдалося повністю відійти від старого бачення, яке він критикував¹¹, однак започаткована ним зміна у сприйнятті карт знайшла широкий відгук серед дослідників, унаслідок чого усталений раніше погляд на мапу як безоціночне показування того, де знаходяться населені пункти, дороги, кордони і т. д., сьогодні остаточно підважено, адже в картах завжди присутня ідеологія – байдуже, чи в оформленні картуша, чи в компонованні за проекцією Меркатора, де Європа незмінно опинятиметься у центрі. І коли раніше питання виникали тільки до суто емпіричного змісту карти (ска-

жімо, чи правильно Боплан намалював Дніпро), тобто карти вважали чимось на кшталт «географічного факту», виробленого нейтральними технологіями¹², то сьогодні, як пише Метью Едні, метою нових підходів до історії картографії є в першу чергу «денатуралізувати» карту, пробитися крізь оболонку позірної об'єктивності, аби дістатись до того, чим вона є насправді – людським творінням¹³.

Крім того, відтепер карта ставала не тільки об'єктом аналізу, але й аналітичним засобом. Так, Франко Моретті за допомоги власних карт показав, як географія структурує європейські романи – наприклад, позначаючи на них місця, де відбувається дія романів Джейн Остін (сільська Англія для щасливих та урбаністична для проблематичних фіналів, обидві – острівні, оскільки героїні Остін не полишають своєї держави). У такий спосіб оприявнювалася роль простору в романах, де кожне місце має свою історію, але не кожна історія може відбуватися в будь-якому місці, а отже, простір відіграє активну роль у конструюванні наративів, що їх проаналізував Моретті¹⁴.

Загалом же нове ставлення до карт можна підсумувати словами Гарма де Блея: «Якщо картина варта тисячі слів, то карта може бути вартою мільйона. Але треба бути обережними: всі карти спотворюють реальність»¹⁵. Разом з тим, попри окреслене вище розмаїття підходів, досі жоден з науковців жодним чином не маніфестував своїх теоретичних поглядів і не проголошував своїх робіт «поворотом до простору». Що ж у такому випадку означає популярне сьогодні поняття «просторового повороту» і в чому полягає його специфіка порівняно зі згаданими вище роботами?

* * *

Щойно згадане поняття «просторовий поворот» увів до наукового обігу в 1989 р. американський соціолог Едвард Сожа, назвавши саме так («Uncovering Western Marxism's spatial turn») одну з частин першого розділу своєї книжки «*Postmodern Geographies*». Повторюючи, услід за Мішелем Фуко, що увага ХІХ ст. була зосереджена передовсім

на часі¹⁶, Сожа критикує збереження цієї тенденції у ХХ ст., а також, посилаючись на Пері Андерсона, називає французького соціолога Анрі Лефевра, «найменш знаного та найбільш незрозумілого з видатних марксистів ХХ ст.», першопрохідцем атаки на історизм та нового бачення простору в критичній соціальній теорії¹⁷. Далі «просторовий поворот» згадується в книжці Сожі лише тричі, великої ролі в авторських міркуваннях не відіграє і, по суті, залишається без визначення. Тим часом це поняття, проголошене однією з визначальних рис постмодернізму, почало жити власним життям, і сьогодні, як здається, вже не залишилося жодної дисципліни, котра б не здійснила власного «повороту до простору»¹⁸. Разом з тим, хоча в підсумку й стали говорити про простір як напрям міждисциплінарних досліджень, конкретних дефініцій повороту досі не запропоновано: як невловний давньогрецький бог Кайрос, поворот виринає у десятках книжок, статей і конференційних доповідей з посиланнями на праці попередників, а ті, своєю чергою, теж не з'ясовують його суті. У чому ж тоді, за такої концептуальної невизначеності, полягає зміст «просторового повороту»?

Ідея Сожі полягала в «територіалізації» (spatializing) надто темпоралізованого та історизованого наративу шляхом додавання просторового виміру до часового¹⁹. Зазначаючи, що проблема навколишнього простору хвилювала науковців здавна – від Гумбольдта, Ріттера, Реклю, Ратцеля, Відаля та ін. (які наполягали на визначальній ролі природних обставин у людському житті) до пізніших геополітиків Макіндера чи Гаусгофера, або Бахтіна з його ідеєю хронотопу, або екодетермінізму представників Чиказької школи урбаністики, Сожа водночас пише, що інтенсивну увагу до простору, особливо міського, започаткували лише події 1968 р. в Парижі. Саме тоді, на його думку, стало зрозуміло, що ми нічого не знаємо про причини, через які міста вибухають повстаннями; інший поштовх до наростання згаданої уваги, за Сожею, дали присвячені подіям 1968 р. роботи Анрі Лефевра. До нього, вважає Сожа, існувало два взаємовиключні підходи: перший зосереджувався на просторі як фізичних лаштунках подій, другий –

на суб'єктивному (ментальному) сприйнятті простору. Лефевр натомість спробував уперше віднайти третє розуміння простору – унітарне, яке би здолало дихотомію матеріально-го/ментального та об'єктивного/суб'єктивного, або, переносно висловлюючись, об'єднало поетичні простори феноменологів (наприклад, Гастона Башляра) з матеріалістичними просторами традиційних географів²⁰.

Шляхом до цього французький соціолог-марксист вважав вивчення «обжитого простору» (lived space) – простору, який уже був соціально освоєний, і це уможлиблює його зміни в разі потреби (що довели події 1968 р.). Виходячи з цього, Лефевр сформулював ідею просторової тріади, на яку складаються: «просторові практики» – задумування простору (практичні дії, що здійснюються в просторі і з простором, як, скажімо, прокладання доріг); «репрезентації простору» – сприйняття засобів, за посередництва яких певне суспільство представляє свою просторовість (наприклад, у картах); «просторові репрезентації» – проживання простору (храми, житлові будинки, площі, за допомоги яких окремі суспільства саморе презентуються зазвичай у часі; це важливо підкреслити, адже не йдеться про відмову від категорії часу). Відтак простір набував важливості для дослідника не лише тому, що «у ньому все відбувається» (як у сумі місць виробництва, чим був простір для Маркса і що, зрештою, досі вивчає традиційна історична географія), але й тому, що без знання того, «де все відбувається», неможливо зрозуміти, «як і чому все відбувається» саме так, як відбулося. Таким чином, історія простору як мертвого контейнера для певних подій і Марксової надбудови перетворилась у Лефевра на історію простору як базису, історію протиборчих соціальних зв'язків та виробничих відносин, продукту ідеологій та самої історії в принципі, а найголовніша його формула звучить так: «(Соціальний) простір – це (соціальний) продукт»²¹. Концепцію Лефевра вже ближче до нашого часу розвинули М. Кастельс і Д. Гарві у своїх працях про «права на місто», соціальну (не)справедливість у місті, соціальну поляризацію та існуючу в містах просторову ієрархію²².

Союзу з університету Нотінгема Нік Берон²⁵. За його (майже шльогелівськими) словами, «нова просторова історія» не являє собою нової «школи» в історіографії чи нового концептуального підходу з власною методологією. Берон називає її просто «новим напрямком», що критично займається питаннями взаємодії людської діяльності та простору. Вказуючи на її передусім міждисциплінарне коріння, обумовлене появою наприкінці 1980-х «нових» географій, він пробує систематизувати велику кількість «просторових» текстів, що побачили світ останнім часом і стосуються історії Росії чи СРСР. Їх головною відмінністю від, скажімо, праць В. О. Ключевського Берон вважає «критичний підхід», а також увагу до «культурного конструювання простору» (ідеться про роботи В. Паперного та вже згаданого М. Бейсіна, присвячені Російській імперії та СРСР). Далі він класифікує кількадесят робіт за «масштабом», виділяючи ті, де в центрі уваги стоїть геополітика (Г. Гусейнов, В. Каганський і Д. Замятін), простори імперій та націй (спеціальні числа часопису «*Ab imperio*», книжки Т. Вікса, В. Сандерленда, П. Холквіста й Б. Шенка), простір повсякдення (М. Риклін, К. Кларк і Р. Стайтс). На завершення Берон доволі розпливчато пише, що хоч у майбутньому навряд чи варто чекати появи чогось на зразок «Журналу просторової історії», однак сьогодні все-таки можна говорити про певне поле досліджень, чийм найважливішим здобутком є привернення уваги до практик як свого роду «посередників» між дискурсивним та матеріальним просторами, і це дозволяє зрозуміти, як бачення простору перетікає у матеріальні структури, а ті, своєю чергою, уможливають чи, навпаки, обмежують конструювання і трансформацію простору.

* * *

Перефразовуючи Юрія Зазуляка з його статті в попередньому числі УГО, можна в підсумку сказати, що, звісно, «історіографія завжди була просторовішою, ніж вона сама наважувалась це визнати». Тому, напевне, як у текстах Ранке можна віднайти ідеї, певною мірою суголосні думкам Гайдена Вайта, так і в Анрі Лефевра можна відчитати судження

Генриха Зіммеля, а детерміністський бестселер Джерарда Деланті?, нехай він сам так і не вважає, своїми засадничими положеннями нагадає думки французьких філософів епохи Просвітництва. Тож і слово «повернення» в заголовку цієї статті можна було би взяти в лапки, адже історики займаються простором віддавна, не надто переймаючись «новаторськими» закликами «підняти» простір до рівня часу, що лунають з вуст переважно соціологів. І якщо в цій ділянці й можна виділити якусь працю, що справді підштовхнула до зміни парадигми в історичних дослідженнях, то нею буде «Орієнталізм» Саїда, а не «*Постмодерні географії*» Сожі. Утім, оскільки в царині ідей досить важко створити щось радикально нове, то цілком реально знайти інтелектуальних попередників будь-яких поглядів. Відтак, як видається, і легітимізуючі, і дискредитуєчі пошуки генеалогії у сьогоднішньому захопленні простором не є надто важливими – це радше «милі розваги істориків у коротких штанцях» (Фуко). Натомість справді важливим у «просторовому повороті» та «новій просторовій історії» є те, що вони повертають простір в історіографію, навіть нехай (поки що) це не консолідована методологічна новинка з притаманними усім її адептам спільною поняттєвою рамкою та специфічним методологічним апаратом. Важливо й те, що, як я намагався показати в цій статті, тексти Бейсіна чи Вінічакула кардинально різняться від, скажімо, антропогеографії давніх представників лейпцизької школи (Фридриха Ратцеля чи Карла Лампрехта) або поглядів Михайла Грушевського на «територію, яка завинила», і полягає ця різниця не тільки в часом надмірній насиченості гео- та картографічними метафорами. Нове критичне ставлення до зв'язку людини з простором і фокусування уваги не на його адміністративних змінах (чим досі займається історична географія), а на взаємовпливах людини й простору з наголошенням того, «де?» та «як?» мислився простір сучасниками, на взаємодії фізичного і концептуалізованого просторів, на засобах репрезентації простору через виробництво і споживання – картографування, подорожування, транспорт та ін., дозволяють відійти від розуміння простору як статичної даності, що притаманне традиційним

історичним географіям. І хоча, схоже, історики ще не осмислили *magnum opus* Анрі Лефевра (принаймні мені важко назвати приклад вдалого застосування його ідей), однак сьогодні простір дедалі більше сприймається як активний та конституючий інгредієнт соціального і культурного життя.

Нещодавно почали з'являтися і перші спроби «просторових» історичних праць на українському матеріалі²⁶, а тому хочеться сподіватись, що лятурівська «чорна скринька» під назвою «Україна» таки буде розшифрована істориками в усіх її просторових вимірах.

¹ Про стосунки історії та географії протягом XIX–XX ст. див. монографію одного з редакторів серії Кембриджських студій з історичної географії: Baker, Alan. *Geography and History: Bridging the Divide*. Cambridge, 2003. Найконцентрованіше погляди Л. Февра щодо необхідності поєднання історії та географії див.: Febvre, Lucien. *A Geographical Introduction to History*. London, 1996. Про скепсис М. Блока стосовно поєднання географії з історією та про появу регіонального підходу й різницю між ним і Л. Февром та Ф. Броделем див.: Friedman, Susan. *Marc Bloch, Sociology and Geography: Encountering Changing Disciplines*. Cambridge, 1996 (особливо с. 55–73, 134–152). Про географічні акценти в працях представників «школи Анналів» див.: Baker, Alan. *Reflections on the Relations of Historical Geography and the Annales School of History // Explorations in Historical Geography* / Eds. Alan Baker and Derek Gregory. Cambridge, Mass, 1984. P. 1–27; Claval, Paul. *The Historical Dimension of French Geography // Journal of Historical Geography*. 1984, no. 10. P. 229–245. Про Ф. Ратцеля та німецьких детерміністів див.: Murphy, David. *The Heroic Earth: Geopolitical Thought in Weimar Germany, 1918–1933*. Kent, 1997. Про перенесення європейських дискусій в Російську імперію див.: Лескінен, Марія. *Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в.: “другой” сквозь призму идентичности*. М., 2010. С. 35–150.

² Саїд Е. *Орієнталізм* / Переклад В. Шовкун. К., 2001. С. 429.

³ Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994 (український переклад: К., 2009); Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York, 1997; Нойманн, Івэр. *Использование “Другого”: образы Востока в формировании европейских идентичностей*. М., 2004; *Die Ordnung des Raums. Mentale Landkarten in der Ostseeregion* / Hrsg. N. Götz, J. Hackmann und

J. Hecker-Stampehl. Berlin, 2006; Matvejević, Predrag. *Mediterranean: a Cultural Landscape*. Berkeley, 1999. Варто також згадати критику праці Вулфа: Struck, Bernhard. *Historic Regions between Construction and Perception. Viewing France and Poland in the Late 18th – Early 19th Centuries* // East Central Europe. 2005, no. 32. P. 79–97. Про ментальні карти див. також спеціальне «просторове» число часопису «*Geschichte und Gesellschaft*» (2002, t. 28, no. 3). Одну з найновіших спроб поєднання досліджень ментальної географії та її іконографії здійснено: Wintle, Michael. *The Image of Europe: Visualizing Europe in Cartography and Iconography*. Cambridge, 2009. Про існування ментальних поділів на рівні окремих держав див., серед іншого: *Geographies of England: The North-South Divide, Material and Imagined* / Eds. A. Baker and M. Billinge. Cambridge, 2004.

⁴ Winichakul, Thongchai. *Siam Mapped: A History of the Geobody of a Nation*. Honolulu, 1994.

⁵ Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York, 1991 (саме це видання лягло в основу українського перекладу: К. 2001). Дисертація Вінічакула, на яку тут посилається Андерсон, була захищена 1988 р.

⁶ Одним з перших від початку 1990-х рр. почав писати про історичні уявлення простору (визначаючи свій жанр як «історичну геософію») Марк Бейсін у працях: *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space* // Slavic Review. 1991, t. 50, no. 1. P. 1–17; *Turner, Solov'ev, and the 'Frontier Hypothesis': The Nationalist Signification of Open Spaces* // The Journal of Modern History. 1993, t. 65, no. 3. P. 473–511; *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. New York, 1999; *Imperialier Raum / Nationaler Raum. Sibirien auf der kognitiven Landkarte Russlands im 19. Jahrhundert* // Geschichte und Gesellschaft. 2002, nr 28. S. 378–403; *Geographies of Imperial Identity* // The Cambridge History of Russia. Vol. 2: *Imperial Russia, 1689–1917* / Ed. D. Lieven. Cambridge, 2006. P. 45–63. Про творення балканських націй див.: White, George. *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*. Lanham, 2000; Wilkinson, Henry. *Maps and Politics: a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool, 1951. На матеріалі Литви: Petronis, Vytautas. *Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914*. Stockholm, 2007; Німеччини: Herb, Guntram. *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda, 1918–1945*. New York, 1996; Росії: Миллер, Алексей. *Империя и нация в воображении русского национализма* // *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования*. М., 2010.

С. 217–240; Угорщини: Popova, Irina. *Nationalizing Spatial Practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700–1848*. PhD dissertation. Budapest, 1999; Франції: Nora, Pierre. *Rethinking France: Les lieux de mémoire*. Vol. 2: *Space*. Chicago, 2001; Sahlin, Peter. *Boundaries: the Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, 1991; Weber, Eugen. *In Search of the Hexagon // My France: Politics, Culture, Myth*. Cambridge, 1991. P. 57–71.

⁷ Про роль географії як науки, що допомагала будувати імперії, див., серед іншого: Akerman, James. *The Imperial Map: Cartography and the Mastery of Empire*. Chicago, 2009; *Geography and Empire* / Eds. A. Godlewska and N. Smith. Oxford, 1994; *Geography and National Identity* / Ed. D. Hooson. Cambridge, 1994.

⁸ Див., наприклад, класичну працю: Schaffer, Simon and Shapin, Steven. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton, 1985. Про вплив конкретного місця на моралістичні тексти Роберта Бойля: Shapin, Steven. *Placing the View from Nowhere: Historical and Sociological Problems in the Location of Science* // *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1998, t. 23, no. 1. P. 5–12. З новіших праць варто згадати: Kohler, Robert. *Landscapes and Labscapes: Exploring the Lab-Field. Border in Biology*. Chicago, 2002. Про «науку в дії» див.: Latour, Bruno. *Science in Action*. Cambridge, 1987. З другого боку, було започатковано дискусії про роль метрополій та здатність колоній продукувати власне знання, пор. програмовий розділ праці: Raj, Kapil. *Relocating Modern Science*. New Delhi, 2006. P. 1–26. Перші приклади таких досліджень на матеріалі Російської імперії див. у статтях збірника: *Imperium Inter Pares: Роль трансферів в історії Російської імперії (1700–1917)* / Ред. М. Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер. М., 2010.

⁹ Найголовніші теоретичні тексти Гарлі було видано посмертно: Harley, John Brian. *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*. Baltimore and London, 2001.

¹⁰ Пор.: Harley, John Brian. *Maps, Knowledge, Power // The Iconography of Landscape* / Eds. D. Cosgrove and S. Daniels. Cambridge, 1988. P. 301.

¹¹ Пор. нищівну критику псевдофукіанства Гарлі: Belyea, Barbara. *Images of Power: Derrida / Foucault / Harley // Cartographica*. 1992, t. 29, no. 2. P. 1–9. Авторка вважає, що ні Гарлі, ні його послідовники не мають нічого спільного з постмодернізмом та дискурс-аналізом (байдуже, чи вони йдуть за Фуко, чи за Деридою, чи за філософією знання Томаса Куна), оскільки в їхніх працях ідеться лише про персональні мотивації окремих картографів.

¹² Критику таких підходів див.: Edney, Matthew. *Theory and the History of Cartography // Imago Mundi*. 1996, t. 48. P. 185–191.

¹³ Там само.

¹⁴ Moretti, Franco. *An Atlas of the European Novel, 1800–1900*. London, 1998. Підкреслюючи у випадку романів Джейн Остін «націоналізацію» простору її героїнь, Моретті підтверджує тезу Бенедикта Андерсона про романи як один із засобів творення уявленої спільноти – нації. Більше про літературу з перспективи просторового повороту див.: *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn* / Hrsg. W. Hallet und B. Neumann. Bielefeld, 2009.

¹⁵ Blij, Harm de. *Foreword // Monmonier, Mark. How to Lie with Maps*. Chicago and London, 1996. P. xi.

¹⁶ Фуко говорив про це лише в своєму виступі на радіо в 1967 р., який не збирався публікувати. Проте виступ було таки видано французькою та в англійському перекладі під назвою «*Of Other Spaces*» (*Diacritics*. 1986, no.16. P. 22–27).

¹⁷ Soja, Edward. *Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, 1989. P. 41.

¹⁸ З відомих мені авторів прямо пов'язав просторовий поворот і постмодернізм Фредрик Джеймісон у праці «*Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*» (Durham, 1991. P. 154). Історію мандрів поняття від Сожі до інших соціальних наук, появу «конкурентного» проекту «топографічного повороту», а також відповідну бібліографію див.: *Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen // Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften* / Hrsg. J. Döring und T. Thielmann. Bielefeld, 2008. S. 7–45. Загалом же варто додати, що існують різні точки зору на розуміння понять «простору» (space) та «місця» (place), пор.: Casey, Edward. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley, 1998.

¹⁹ Сам він зробив це на прикладі Лос-Анджелеса, намагаючись показати множинність міста через існування різних образів різних частин міста для різних його мешканців: Soja, Edward. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge, 1996. P. 186–315.

²⁰ Далі, обговорюючи погляди Лефевра, я спиратимусь на англійський переклад його книжки: Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford, 1991 (перше, французьке видання з'явилося ще 1974 р.).

²¹ Там само. С. 26.

²² Harvey, David. *The Right to the City // Divided Cities: The Oxford Amnesty Lectures 2003* / Ed. R. Scholar. Oxford, 2006. P. 83–103;

Idem. *From Space to Place and Back Again: Reflections on the Condition of Postmodernity // Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change / Eds. J. Bird et al. London, 1993. P. 3–29.* Див. також вдалий приклад історизації ідей Лефевра у праці: Ross, Kristin. *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune.* Minneapolis, 1988 (тут же див. про різницю між соціальною географією анархістів, зокрема Реклю, що близька до ідей Лефевра, та поглядами Відаля). Українську версію адаптації підходів Лефевра/Гарві/Кастельса див. у недавньому випуску альманаху «Спільне: трансформації міського простору» (2010, вип. 2), а також у дослідженні Тані Ричардсон про Одесу: Richardson, Tanya. *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine.* Toronto, 2008.

²³ Schlögel, Karl. *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik.* München, 2003.

²⁴ Там само. С. 9–15. Найкраще як на сьогодні практичне застосування цих принципів здійснено в праці, що вийшла по-російському: Шлєгель, Карл. *Берлин. Восточный вокзал. Русская эмиграция в Германии между двумя войнами (1919–1945).* М., 2004. Утім, як на мене, Шльогель так і не зумів вийти за рамки простого переліку «місць», що їх обжила російська еміграція у міжвоєнній Німеччині, тоді як «вокзал» у назві його книги – це радше яскрава метафора. Див. також дискусійні міркування про співвідношення часу/простору в історії: Ethington, Philip. *Placing the Past: 'Groundwork' for a Spatial Theory of History // Rethinking History.* 2007, t. 11, no. 4. P. 465–493 (коментарі на с. 495–530).

²⁵ Ідеться про його статті: Baron, Nick. *New Spatial Histories of Twentieth-Century Russia and the Soviet Union: Surveying the Landscape // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 2007, t. 55, no. 3. P. 374–400; Idem. *New Spatial Histories of 20th-Century Russia and the Soviet Union. Exploring the Terrain // Kritika.* 2008, t. 9, no. 2. P. 433–47.

²⁶ Зокрема, ранньомодерними та модерними територіальними уявленнями про Україну, Литву та Польщу сьогодні займається Наталя Яковенко, див. її статті: *Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // Україна XVII століття: Суспільство, філософія, культура / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 475–509; Її ж. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність / Ред. О. Бетлій, К. Діса. К., 2009. С. 57–95; Її ж. “Польща” и “Литва”: семантика пространств взглядом из Киева (середина XIX – начало XX в.) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*

/ Red. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009. S. 213–235; Її ж. *Просторові координати підручників історії України (самодостатність “у Європі” чи “від Європи”?)* // *Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центрально-Східної Європи*. К., 2010. С. 227–243. У статтях Сергія Єскельчика та Андрія Заярнюка обговорюється творення українського національного простору через творення окремих місць пам’яті: Єскельчик С. *Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900)* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2005, вип. 11. С. 43–58; Zayarnyuk A. *Mapping Halychyna: Constructing the Ukrainian National Space in Habsburg Galicia* // *Identität – Kultur – Raum: Kulturelle Praktiken und die Ausbildung von Imagined Communities in Nordamerika und Zentraleuropa*/Hrsg. S. Ingram, M. Reisenleitner und C. Szabó-Knotik. Wien, 2001. Новій історії українських кордонів присвячено розвідки віденських істориків, див.: Adelsgruber P., Kuzmany B. und Cohen L. *Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch/podolischen Grenze. Ein Vergleich* // *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*. 2005, № 2. С. 232–263; Adelsgruber P., Kuzmany B., und Cohen L. *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland. 1772–1918*. Wien, 2011; Kuzmany, Böttries. *Center and Periphery at the Austrian-Russian Border: The Galician Border Town of Brody in the Long Nineteenth Century* // *Austrian History Yearbook*. 2011, no. 42. Окрім того, нещодавно в університетах Торонто та Род-Айленду було захищено дві докторські дисертації про уявлення українського простору: Bilenky S. *Eastern Europe in Search of a Nation: Romantic Nationalism and Imagined Communities in Ukraine, Poland, and Russia, 1830s-1840s*. Toronto, 2007; Seegel S. *Blueprinting Modernity: Nation-State Cartography and Intellectual Ordering in Russia’s European Empire, Ukraine, and Former Poland-Lithuania, 1795–1917*. Providence, 2006 (робота Сігела обіймає все «довге» XIX ст., проте, очевидно – через надто розширені часові й територіальні рамки, не вирізняється глибиною аналізу). Див. також його статтю: *Metageography Unbound: Late Nineteenth-century European Borderland Cartography and the Geopolitical Construction of Space* // *Ab imperio*. 2007, № 2.